14. चतस्रो विद्याः

[**પ્રસ્તાવના :** સંસ્કૃતના પ્રાચીન સાહિત્યને જોતાં જણાય છે કે ત્યાં ધર્મનીતિની વિચારણા કરનાર ગ્રંથો-શાસ્ત્રોને ધર્મશાસ્ત્રની અંતર્ગત અને રાજનીતિની વિચારણા કરનારા ગ્રંથો-શાસ્ત્રોને અર્થશાસ્ત્રની અંતર્ગત મૂકવામાં આવે છે. આ પ્રકારના અર્થશાસ્ત્રમાં અત્યારે સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય ચાણક્ય દ્વારા વિરચિત કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર છે. ઈ.સ. પૂર્વે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં રચાયેલા મનાતા આ રાજનીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથે પોતાની અનેક વિશેષતાઓને કારણે અર્થશાસ્ત્રના પર્યાયનું રૂપ લઈ લીધું છે. અત્યારે અર્થશાસ્ત્ર એમ કહેતાં આ કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્ર એમ સમજાય છે. પ્રસ્તુત પાઠ આ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના પ્રથમ અધિકરણમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથની શૈલી વિશિષ્ટ છે. આમાં અમુક બાબતની ચર્ચામાં પ્રથમ તો પૂર્વ આચાર્યોના તે તે વિષયના મતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને છેલ્લે આચાર્ય કૌટિલ્ય પોતાના મતને રજૂ કરે છે. પ્રસ્તુત ગદ્યાંશમાં વિદ્યાઓની વિચારણા કરવામાં આવી છે. આ પ્રસંગે પ્રથમ માનવ, બાર્હસ્પત્ય અને ઔશનસ - એ ત્રણ મતોને નોંધીને તે પછી કૌટિલ્યે પોતાનો મત રજૂ કર્યો છે. આ રીતે આ ગ્રંથમાં કૌટિલ્યની પૂર્વેના રાજનીતિ-શાસ્ત્રના નિષ્ણાતોના મત પણ સુરક્ષિત રહી શક્યા છે.

રાજા પોતાની નૈસર્ગિક પ્રતિભાથી રાજકાર્યમાં સફળ થતો હોય છે. પણ જો તેને વધારે પ્રમાણમાં અને કાયમી ધોરણે સફળ થવું હોય, તો તેણે વિદ્યાનો આશ્રય લેવો જોઈએ. આ વિદ્યાઓ કઈ કઈ છે અને તેમનો ક્યારે, કેવી રીતે અને શા માટે ઉપયોગ કરવાનો છે, તેની સૂક્ષ્મ વિચારણા સૂત્રાત્મક રીતે અહીં થવા પામી છે.]

त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः। वार्ता दण्डनीतिश्चेति बार्हस्पत्याः। दण्डनीतिरेका विद्या इति औशनसाः। चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः। ताः च – आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च। साङ्ख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी। धर्माधर्मौ त्रय्याम्। अर्थानर्थौ वार्त्तायाम्। नयापनयौ दण्डनीत्याम्।

बलाबले चैतासां हेतुभिः अन्वीक्षमाणा आन्वीक्षिकी। सा आन्वीक्षिकी लोकस्योपकरोति, व्यसनेऽभ्युदये च बुद्धिमवस्थापयति। प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यं च करोति।

सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी। त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति।

कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता। धान्यपशुहिरण्यकुप्यविष्टिप्रदानादौपकारिकी।

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः। तस्य नीतिर्दण्डनीतिः।

सा च अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षणी, रक्षितविवर्धनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी च। तस्यामायत्ता लोकयात्रा। तस्माल्लोकयात्रार्थी राजा नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्।

राजा वार्त्तया प्राप्तेन कोशेन, प्रजायां प्रस्थापितेन दण्डेन च स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति।

आन्वीक्षिकीं त्रयीं च विद्यां शिष्टेभ्य उपयुञ्जीत। वार्ताम् अध्यक्षेभ्य उपयुञ्जीत। दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः च उपयुञ्जीत॥

ટિપ્પણી

त्रयी (त्रयाणां समूहः – त्रयी, (त.प्र.))ત્રણ વેદ – ઋગ્વેદ-યજુર્વેદ-સામવેદ **वार्त्ता** કૃષિ, પશુપાલન તથા વ્યાપાર-વાણિજ્ય વગેરેનું જ્ઞાન આપતી વિદ્યા **दण्डनीतिः (दण्डस्य नीतिः – ष.त.** અથવા **दण्डः प्रधानः यस्याम् सा नीतिः – म.प.लो. बहु.)** અપરાધીને દંડ-સજા આપવાની નીતિ (દંડ છે પ્રધાન જેમાં એવી નીતિ) **मानवाः (मनोः इमे शिष्याः, त.प्र.)** મનુના શિષ્યો, મનુના મતનો સ્વીકાર કરનાર સહુ કોઈ **बार्हस्पत्याः (बृहस्पतेः इमे शिष्याः, त.प्र.)** બૃહસ્પતિના શિષ્યો, બૃહસ્પતિના મતનો સ્વીકાર કરનાર સહુ કોઈ **औशनसाः (उशनसः इमे शिष्याः, त.प्र.)** ઉશનસના શિષ્યો, ઉશનસના મતનો સ્વીકાર કરનાર સહુ કોઈ **चतस्रः (चतुर् (स्त्री.) प्र.ब.व.)** ચાર **ताः (तत् (स्त्री.) प्र.ब.व.)** તે **आन्वीक्षिकी** યોગ્ય પરીક્ષણ દ્વારા

સત્યદર્શન કરાવતી વિદ્યા, તર્ક કે હેતુવિદ્યા **साङ्ख्यम्** પ્રકૃતિ-પુરુષનું વિવેચન દર્શાવતું કપિલ મુનિએ રચેલું એક દર્શનશાસ્ત્ર **योगः** અષ્ટ અંગ ધરાવતું પતંજલિ ઋષિએ રચેલું એક દર્શનશાસ્ત્ર **लोकायतम्** ન્યાયશાસ્ત્ર **धर्माधर्मौ (धर्मः च अधर्मः च - इ.द्व.)** ધર્મ અને અધર્મ, કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય **त्रय्याम् (त्रयी स्त्री. स.ए.व.)** ત્રણેય વેદમાં **अर्थानर्थौ (अर्थः च अनर्थः च - इ.द्व.)** અર્થ અને અનર્થ, કૃષિ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત થતું યોગ્ય અને અયોગ્ય એવું ફળ-ધન **वार्त्तायाम्** વાર્તા નામની વિદ્યામાં **नयापनयौ (नयः च अपनयः च - इ.द्व.)** ન્યાય અને અન્યાય **दण्डनीत्याम् (दण्डनीति स.ए.व.)** દંડનીતિમાં, દંડનીતિની અંદર **बलाबले (बलम् अबलम् च - इ.द्व.)** સબળ અને નિર્બળ **एतासाम् (एतत् सर्व. स्त्री. ष.ब.व.)** આમનું **हेतुभिः** ન્યાયથી, તર્કથી **अन्वीक्षमाणा** પરીક્ષણ કરાતી, તપાસ કરાતી **लोकस्य** પ્રજાનું, સમાજનું **उपकरोति (उप + कृ.** ઉપકાર કરવો **व. अ. ए.व.)** ઉપકાર કરે છે. **व्यसने** આપત્તિમાં, મુશ્કેલીમાં **अभ्युदये** ઉન્નતિમાં, પ્રગતિમાં, સુખાકારીની સ્થિતિમાં **बुद्धिम्** નિર્ણયને, વિચારને **अवस्थापयति (अव + स्था प्रे. व. अ. ए.व.)** સહજ રીતે સ્થાપિત કરે છે **प्रज्ञावाक्यक्रियावैशारद्यम् (प्रज्ञा च वाक्यम् च क्रिया च (इ.द्व.) - तासु वैशारद्यम् - स.त.)** વિચાર, વચન અને કર્મમાં રહેલી નિપુણતા-કુશળતાને **करोति (कृ** કરવું **व. अ.ए.व.)** કરે છે, સંપન્ન બનાવે છે. **सामर्ग्यजुर्वेदाः (साम च ऋक् च यजुर्वेदः च - इ.द्वं.)** સામવેદ, ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ **त्रयः (त्रि (पुं.) प्र.ब.व.)** ત્રણ **त्रय्या (त्रयी स्त्री. तृ.ए.व.)** ત્રણ વેદોથી **लोकः** પ્રજા, સમાજ **प्रसीदति (प्र + सीद्** પ્રસન્ન થવું **व. अ.ए.व.)** પ્રસન્ન રહે છે. ખુશ રહે છે. **सीदति (सीद्** દુઃખી થવું **व. अ.ए.व.)** દુઃખી થાય છે. નાશ પામે છે. **कृषिपाशुपाल्ये (कृषिः च पाशुपाल्यं च - इ.द्व.)** કૃષિકાર્ય અને પશુપાલન **वणिज्या** વ્યાપાર, વણજ **धान्य...विष्टिप्रदानात् (धान्यं च पशुः च हिरण्यं च कुप्यं च विष्टिः च (इ.द्व.) धान्य...विष्टीनां प्रदानम्, तस्मात् - ष.त.)** અનાજ, પશુ, સોનું, તાંબુ અને વિષ્ટિ-ઉદ્યોગ આપતી હોવાથી-હોવાને કારણે **औपकारिकी** ઉપકાર કરનારી **योगक्षेमसाधनः (योगः च क्षेमः च (इ.द्व.), योगक्षेमौ साधनं यस्य सः - बहु.)** યોગ અને ક્ષેમના સાધનવાળો **अलब्धलाभार्था (न लब्धम्, अलब्धम्, (नञ् त.), अलब्धस्य लाभः, अलब्धलाभः (ष.त.), अलब्धलाभः अर्थः यस्याः सा - बहु.)** અપ્રાપ્ત લાભ કે વસ્તુને મેળવી આપનાર **लब्धपरिरक्षणी (लब्धस्य परिरक्षणी - ष.त.)** પ્રાપ્ત લાભ કે વસ્તુનું રક્ષણ કરનારી **रक्षितविवर्धनी (रक्षितस्य विवर्धनी - ष.त.)** રક્ષાયેલા લાભ કે વસ્તુને વધારનારી **वृद्धस्य** વૃદ્ધિ પામેલાનું **तीर्थेषु** તીર્થરૂપ પવિત્ર સ્થળોમાં **प्रतिपादनी** યોગ્ય રીતે પ્રસ્થાપિત કરી આપનારી **तस्याम् (तत् स्त्री. स.ए.व.)** તેમાં **आयत्ता** રહેલી છે, અધીન છે **लोकयात्रा** લોકવ્યવહાર **लोकयात्रार्थी** પ્રજાના હિતનો વિચાર કરનાર (રાજાનું વિશેષણ) **उद्यतदण्डः (उद्यतः दण्डः येन सः - बहु.)** દંડ આપવામાં તત્પર, શિક્ષા આપવામાં સતત ઉદ્યત-તૈયાર રહેનાર **स्यात् (अस्** હોવું **विधि. अ. ए.व.)** હોવું જોઈએ, રહેવું જોઈએ **वार्त्तया (वार्त्ता तृ.ए.व.)** વાર્તા દ્વારા **कोशेन** ધનરાશિ દ્વારા **प्रस्थापितेन** નિયત રૂપે સ્થાપેલા (ધન)થી, નિયત કરેલા ધનરાશિથી **स्वपक्षम्** પોતાના સમુદાયને, પોતાના પક્ષમાં રહેલા સ્વજનને **परपक्षम्** પારકા સમુદાયને, પારકા પક્ષમાં રહેલા શત્રુને **वशीकरोति** વશ કરે છે, કાબૂમાં રાખે છે **शिष्टेभ्यः** શિષ્ટ-પ્રબુદ્ધ લોકો પાસેથી, જેમણે વિવિધ વિદ્યાઓને યોગ્ય રીતે મેળવી છે, તેવા લોકો પાસેથી **उपयुञ्जीत (उप + युज् विधि. अ.ए.व.)** પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. મેળવવી જોઈએ. **अध्यक्षेभ्यः** (કૃષિ વગેરે વાણિજ્ય વિદ્યામાં) અગ્રેસર, આગળ પડતા લોકો પાસેથી **वक्तृप्रयोक्तृभ्यः (वक्ता च प्रयोक्ता च, तेभ्यः, इ.द्व.)** પ્રવચન અને પ્રયોગમાં કુશળ એવા લોકો પાસેથી, ઉપદેશ કરનાર અને તે ઉપદેશને વ્યવહારમાં લેનારની પાસેથી.

સન્ધિ

दण्डनीतिश्चेति (दण्डनीतिः च इति)। दण्डनीतिरेका (दण्डनीतिः एका)। चतस्र एव विद्या इति (चतस्रः एव विद्याः इति)। चेत्यान्वीक्षिकी (च इति आन्वीक्षिकी)। चैतासाम् (च एतासाम्)। लोकस्योपकरोति (लोकस्य उपकरोति)। व्यसनेऽभ्युदये (व्यसने अभ्युदये)। सामर्ग्यजुर्वेदास्त्रयस्त्रयी (सामर्ग्यजुर्वेदाः त्रयः त्रयी)। रक्षितो लोकः (रक्षितः लोकः)। धान्य..प्रदानादौपकारिकी (धान्य..प्रदानात् औपकारिकी)। योगक्षेमसाधनो दण्डः (योगक्षेमसाधनः दण्डः)। नीतिर्दण्डनीतिः (नीतिः दण्डनीतिः)। तस्माल्लोकयात्रार्थी (तस्मात् लोकयात्रार्थी)। शिष्टेभ्य उपयुञ्जीत (शिष्टेभ्यः उपयुञ्जीत)।

વિશેષ

1. आन्वीक्षिकी – ધર્મ-અધર્મ-ન્યાય-અન્યાય-સબળ-નિર્બળ વગેરે પાસાનું બરાબર પરીક્ષણ કર્યા પછી સત્ય સિદ્ધ કરી આપતી એક પ્રકારની વિદ્યા.

2. अर्थानर्थौ वार्त्तायाम् – વાર્તા નામની વિદ્યામાં કૃષિ, વાણિજ્ય વગેરેના સંદર્ભે ક્યારે શું નિર્ણય કરીએ તો જે તે નિર્ણયનું શુભ-અશુભ ફળ આવે તે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

3. नयापनयौ दण्डनीत्याम् – માણસના યોગ એટલે કે સંપત્તિની પ્રાપ્તિ અને ક્ષેમ એટલે કે, પ્રાપ્ત સમ્પત્તિની રક્ષા માટે જે હિત કરે છે તે નય અને અહિત કરે છે તે અપનય. આ નય અને અપનય બંનેની દંડનીતિમાં જોગવાઈ હોય છે. યોગ-ક્ષેમ માટે હિત-અહિત દર્શાવતી વિદ્યા એટલે દંડનીતિ, જેમાં દંડની જોગવાઈ હોય છે.

4. त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति। – ત્રણેય વેદોમાં નિર્દિષ્ટ કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, વિધિનિષેધ પ્રમાણે વર્તન-વ્યવહારયુક્ત સમાજ કે પ્રજા હંમેશાં પ્રસન્ન રહે છે. તેનો ક્યારેય અકાળે વિનાશ થતો નથી કે આપત્તિ આવતી નથી. અહીં સમાજ કે પ્રજાના રક્ષણ માટે વેદોની અનિવાર્યતા દર્શાવી છે અને વેદત્રયીનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત કરેલું છે.

5. राजा स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति। – રાજા વાર્તા નામની વિદ્યાના ઉપયોગથી ધન મેળવે છે અને એ ધન દ્વારા આત્મીય લોકો કે પોતાની પ્રજા અથવા સ્વપક્ષને વશમાં રાખે છે. જ્યારે દંડનીતિ નામની વિદ્યાના ઉપયોગથી શત્રુઓના સમુદાયને અર્થાત્ પરપક્ષને વશમાં રાખે છે. આમ, અહીં રાજાને માટે વાર્તા અને દંડનીતિ બંને મહત્ત્વનાં છે, એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

6. त्रयीं विद्यां शिष्टेभ्य उपयुञ्जीत। – ત્રણેય વેદો ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદનું શિક્ષણ શિષ્ટ એટલે કે વેદને જાણનારા સજ્જન તથા પ્રબુદ્ધ લોકો પાસેથી લેવું જોઈએ.

7. वार्त्ताम् अध्यक्षेभ्यः उपयुञ्जीत। – કૃષિ-વાણિજ્ય વગેરેથી યુક્ત વાર્તાવિદ્યા કૃષિજ્ઞ લોકોમાં અગ્રેસર હોય, તેવી વ્યક્તિઓ પાસેથી ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

8. दण्डनीतिं वक्तृप्रयोक्तृभ्यः उपयुञ्जीत। – શિક્ષાપ્રધાન દંડનીતિ વિદ્યાના પ્રવચનમાં અને એ વિદ્યાના પ્રયોગમાં કુશળ હોય, એવા લોકો પાસેથી દંડનીતિ શીખવી જોઈએ.

સ્વાધ્યાય

1. अधोलिखितप्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि यच्छत ।

(1) त्रय्यां के वेदाः समाविष्टाः सन्ति ?

(2) का विद्या लोकस्य उपकरोति ?

(3) कीदृशः लोकः प्रसीदति ?

(4) दण्डः कीदृशः प्रोक्तः ?

(5) वार्त्तां केभ्यः उपयुञ्जीत ?

2. योग्यं विकल्पं चित्वा उत्तरं लिखत ।

(1) मानवाः इत्यस्य कोऽर्थः ?

(क) मनुशिष्याः (ख) जनाः (ग) लोकाः (घ) प्रजाः

(2) कौटिल्यो नाम कः ?

(क) कुटिलः (ख) चाणक्यः (ग) कुशलः (घ) कर्मकरः

(3) उद्यतदण्डः कस्य विशेषणम् अस्ति ?

(क) नृपस्य (ख) लोकस्य (ग) आचार्यस्य (घ) शिष्यस्य

(4) राजा किं वशीकरोति ?

(क) स्वपक्षम् (ख) परपक्षम् (ग) स्वपक्षं परपक्षं च (घ) लोकम्

(5) आन्वीक्षिकीं त्रयीं च केभ्यः उपयुञ्जीत ?

(क) शिष्टेभ्यः (ख) अध्यक्षेभ्यः (ग) वक्तृभ्यः (घ) प्रयोक्तृभ्यः

3. યોગ્ય પદ પસંદ કરીને ખાલી જગ્યા પૂરો :

(1) .... प्रसीदति न सीदति। (लोकः, जनः, प्रजाः)

(2) कृषिपाशुपाल्ये वाणिज्या च .... । (आन्वीक्षिकी, वार्त्ता, नीतिः)

(3) तस्यामायत्ता .... । (तीर्थयात्रा, धर्मयात्रा, लोकयात्रा)

4. માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

(1) બાર્હસ્પત્યોના મતે વિદ્યાઓ કેટલી છે ? તેમનાં નામ લખો.

(2) ઔશનસ તરીકે કોણ ઓળખાય છે ?

(3) વાર્ત્તા એટલે શું ?

(4) દંડ દ્વારા કોનું રક્ષણ થાય છે ?

(5) રાજા કેવો હોવો જોઈએ ?

(6) આન્વીક્ષિકી કોની પાસેથી શીખવી જોઈએ ?

5. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

(1) आन्वीक्षिकी

(2) स्वपक्षपरपक्षौ

(3) चतस्रो विद्याः

6. સસંદર્ભ સમજૂતી આપો :

(1) चतस्र एव विद्या इति कौटिल्यः।

(2) त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति।

(3) राजा नित्यमुद्यतदण्डः स्यात्।

•